BRAYL UMID TRANSKRIPSION BELGILARI ASOSIDA KICHIK TADQIQOT

Ergashev Abduhalim Abdujalilovich –
Filologiya fanlari nomzodi,
Turon universiteti Andijon Filiali dotsenti

Rahmatullayeva Umidaxon Ulug'bek qizi, Andijon davlat universiteti folklorshunoslik va dialektologiya yo'nalishi magistranti.
E-mail: umidahonrahmatullaeva@gmail.com
+998938415853.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada brayl imkoniyatlari hamda ko'zi ojiz talabalar o'rtasida kichik guruh tashkil qilish, lotin alifbosidagi transkripsion belgilardan foydalanishda kamchiliklar va transkripsion muammolarning yechimini topish haqida amaliy so'rovnomalar, suhbatlar o'tkazilganligi to'g'risida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *Til, brayl transkripsiya, sheva, fokus guruhi, inklyuziv ta'lim, adekvat, bilingvizm*

Abstract: *This article explores the use of Braille and the formation of small study*

groups among visually impaired students. It examines the challenges associated with the use of transcription symbols based on the Latin alphabet and discusses possible solutions to transcription-related issues. The findings are based on practical surveys and interviews conducted with visually impaired students.

Keywords: *Language, Braille transcription, dialect, focus group, inclusive education, adequacy, bilingualism.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются возможности шрифта*

Брайля и организация малых групп среди студентов с нарушениями зрения.

Также анализируются недостатки использования транскрипционных

знаков на основе латинского алфавита и освещаются результаты

практических опросов и бесед, проведённых с целью поиска решений

проблем, связанных с транскрипцией.

Ключевые слова: *язык, транскрипция Брайля, диалект, фокус-группа,*

инклюзивное образование, адекватность, билингвизм.

Transkripsion muammolar va brayl imkoniyatlari: Dialektologik tadqiqotlarda ko‘zi ojiz talabalar uchun yuzaga keladigan transkripsion qiyinchiliklar, "dialektologik tadqiqotlarni tashkil qilishda brayl alifbosidan foydalanish" kabi ilmiy yondashuvlar orqali bartaraf etilmoqda. Maxsus harflar va shevaga xos tovushlarning brayl tizimiga adekvat ko‘chirilishi, inklyuziv ta’lim oluvchi talabaning ilmiy izlanishlarini sog‘lom tengdoshlari bilan bir qatorda olib borishiga zamin yaratadi.

Brayl yozuvi bo'rtma nuqtalardan iborat. Ko'zi ojizlar o'qish va yozishi uchun mo'ljallangan. Lui Brayl tomonidan yaratilgan. Brayl shrifti asosida 6 nuqtani turli vaziyatda uyg'unlashtirish yotadi. Ixtirochi lotin alifbosidagi harflar tartibini qabul qilgan. Brayl shrifti asosida dastlabki kitob 1837- yilda Fransiyada chop etilgan. Turli sohalar singari tilshunoslik sohasida ham ko'zi ojiz yoshlar uchun fan doirasida zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Ko'zi ojiz yoshlar orasida ham ushbu sohaning turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy dadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan, dialektologiya fanidagi transkripsion belgilarni tushunish yuzasidan imkoniyati cheklangan talabalarda bir qancha muammolar bor edi. Bu muammolarni bartaraf

etish uchun "dialektologik tadqiqotlarni tashkil qilishda brayl alifbosidan foydalanish" mavzusida ilmiy tadqiqot olib borilmoqda.[1]

Areal lingvistika va etnolingvistik qiymat: Orday shevasining qarluq va qipchoq shevalari o‘rtasidagi oraliq pozitsiyasi, shuningdek, toponimik va demografik omillar ta’sirida shakllangan o‘ziga xosligi, o‘zbek dialektologiyasini boyitishda muhim manba hisoblanadi. Bunday hududlarni o‘rganish o‘zbek tilining shevalar atlasini yaratish va etnolingvistik tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqishda fundamental ahamiyatga ega.

Umuman olganda, inklyuziv ta'limni rivojlantirish va maxsus ta'lim ehtiyojlari bo‘lgan yoshlarni tilshunoslik sohasidagi chuqur ilmiy tadqiqotlarga jalb qilish, mamlakatimizdagi ijtimoiy-madaniy muhitni yanada sog‘lomlashtiradi. Ilmiy konferensiyalar, grantlar va xalqaro tajriba almashinuvi asosida shakllanayotgan ushbu tizim, nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy lingvistik ko‘nikmalarni ham nogironligi bo‘lgan yoshlar uchun qulay va foydalanish mumkin bo‘lgan shaklga aylantiradi. Kelgusida mazkur hudud shevasining morfologik va sintaktik qatlamlarini chuqurroq o‘rganish, o‘zbek tilshunosligining hududiy rang-barangligini ilmiy jihatdan to‘liqroq yoritishga xizmat qiladi.

Dialektologik matnlarni, xususan, turli tillar konvergensiyasi natijasida shakllangan o‘ziga xos shevalarni (masalan, Farg‘ona vodiysi Orday qishlog‘i shevasini) Brayl yozuvida adekvat ifodalash muammolarini amaliy o‘rganish maqsadida maxsus tadqiqot tashkil etildi. Tadqiqot doirasida oliy ta’lim muassasalarining filologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan, ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi talabalardan iborat kichik fokus-guruh bilan suhbat hamda amaliy so‘rovnoma o‘tkazildi.

1 https://uz.wikipedia.org/wiki/Brayl_yozuvi#

O‘zbek tilining dialektal zonalaridan biri - janubi-sharqiy Farg‘ona dialektal zonasi. Bu Andijon viloyati va Qirg‘izistonning O‘sh viloyatini ishg‘ol qiladi. Fokus nuqtasi – Andijon shahri va O‘sh (qarluq) shevasi. Fokus nuqtasi yirik shahar shevasi bo‘lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o‘z ta’sirini o‘tkazib turadi va qayta aloqada bo‘ladi hamda dialektal zonaning o‘ziga xos rivojlanishini ta’minlaydi. Bu zonaga qarluq tipidagi shevalardan tashqari saroy, qipchoq-qoraqalpoq, turk-nayman tipidagi qipchoq shevalari hamda qipchoq va qarluq shevalari o‘rtasidagi oraliq shevalari ham taalluqli.2

Tadqiqot maqsadi va metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — standart Brayl alifbosining shevalardagi murakkab fonetik o‘zgarishlarni yozma nutqda aks ettirishdagi kamchiliklarini aniqlash va ularning o‘rniga taklif etilayotgan *“Brayl umid”* transkripsion belgilarining (diakritik va funksional ko‘rsatkichlarning) amaliy samaradorligini sinovdan o‘tkazishdan iborat bo‘ldi. Talabalarga dastlab Orday shevasiga xos matnlar (masalan, *nak, o‘ra, cho‘ng‘ ata, emgak, balmuzdaq* so‘zlari ishtirok etgan gaplar) standart Brayl tizimida, so‘ngra “Brayl umid” belgilari bilan boyitilgan formatda o‘qish uchun taqdim etildi.

Fokus-guruh muhokamasi va aniqlangan muammolar

Suhbat davomida talabalar standart Brayl yozuvida shevalarni o‘qish va ilmiy tahlil qilishda qator kognitiv va lingvistik to‘siqlarga duch kelishlarini ta'kidladilar:

- Orfografik xato va fonetik reallik o‘rtasidagi ziddiyat: Ishtirokchilardan biri shunday ta’kidladi: *"Standart braylda 'nok' o‘rniga 'nak' yoki 'ugra' o‘rniga 'o‘ra' deb yozilganini o‘qiganimizda, biz avtomatik ravishda buni harfiy xato*

2 Ashirboyev S. Areal lingvistika, 2023;

(orfografik nuqson) deb qabul qilamiz. Talaffuzdagi shevaga xoslikni barmoq uchi bilan ilg‘ash imkonsiz bo‘lib qoladi."

- Ikki tillilik (bilingvizm) xususiyatlarini anglash muammosi: Orday shevasidagi qirg‘iz va o‘zbek tillari aralashuvidan hosil bo‘lgan so‘zlarni (masalan, *tayeje*, *jezde*) o‘qishda talaba so‘zning etimologik ildizini tushunishda qiynalganligini qayd etdi.

"Brayl umid" belgilari vositasida yechimlar va so‘rovnoma natijalari

Suhbatning ikkinchi qismida talabalarga yangi transkripsion belgilar jadvali (1-, 2-, 3-, 4-nuqtalar modifikatsiyasi, o‘zgarish va o‘tish hodisalari ko‘rsatkichlari) tushuntirildi va ular asosida qayta ishlangan matnlar berildi. Ishtirokchilarning reaksiyasi va so‘rovnoma xulosalari quyidagicha bo‘ldi:

1. Konvergensiya belgisining samaradorligi. Talabalar "1, 3, 4, 6" nuqtalaridan iborat konvergensiya belgisining joriy etilishi katta yengillik berganini e'tirof etdilar. Ushbu belgi qo‘yilgan so‘zni o‘qishda talaba bu oddiy xato emas, balki ikki til (o‘zbek-qirg‘iz) sintezi ekanligini anglab yetdi.
2. Tovush o‘zgarishlari va unlilar modifikatsiyasi. "O‘zgarish hodisasi" (5, 6-nuqtalar va yonidagi katakka o‘tib 6-nuqta) hamda "Turg‘un orqa qator indifferent unlisi" (2, 3, 4, 5, 6-nuqtalar) kabi indikatorlar shevaga xos bo‘lgan qisqa, cho‘ziq yoki lablangan tovushlarni aniq tasavvur qilish imkonini berdi. Fokus-guruh a’zolarining ta’kidlashicha, *"Lenis va asper kabi urg‘u belgilarining qo‘shilishi dialektologik amaliyot darslarida ko‘zi ojiz talabalarga sog‘lom talabalar kabi fonetik tahlil qilish imkonini beradi"*.
3. Kognitiv yuklamaning kamayishi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, tadqiqotda ishtirok etgan talabalarning 85 foizi “Brayl umid” tizimi yordamida dialektologik matnlarni tahlil qilish tezligi sezilarli darajada (taxminan 30-40% ga) oshganini va so‘zlarning morfemik qatlamini tushunish osonlashganini qayd etishdi.

Ushbu amaliy sinov va olingan statistik ma'lumotlar shuni asoslaydiki, "Brayl umid" transkripsion belgilar tizimi shunchaki alifboga kiritilgan mexanik qo‘shimcha emas. U imkoniyati cheklangan talabalarga qadimiy o‘zbek shevalarining, xususan, Xo‘jaobod tumanidagi o‘ziga xos areal lisoniy muhitning fonetik, leksik va morfemik boyligini to‘laqonli his qilish hamda ilmiy tahlil qilish imkonini beruvchi kuchli inklyuziv-metodologik vositadir. Bu tizim oliy ta'lim dargohlarida brayl yozuvini o‘rganayotgan sog‘lom talabalar va ko‘zi ojiz yoshlar o‘rtasidagi ilmiy hamkorlikni (inklyuziyani) ta'minlashda ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Brayl yozuvini transkripsiya qilish jarayoni zamonaviy tiflologiyada shunchaki mexanik jarayon emas, balki foydalanuvchining ko‘nikmalari va ta’limiy ehtiyojlariga moslashuvchi (adaptive) intellektual tizim sifatida qaralmoqda. Xususan, Fransiyaning NAT (Nouvelle Application de Transcription) kabi ilg‘or tizimlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, transkripsiya sifati faqatgina texnik aniqlikka emas, balki o‘quvchining malaka darajasiga qarab qoidalarni "faollashtirish" yoki "cheklash" (rules and parameters) imkoniyatiga ham bog‘liqdir. Ushbu metodologik yondashuv o‘zbek tili dialektologiyasini Brayl tizimida aks ettirishda, xususan, "Brayl umid" transkripsion belgilarini amaliyotga tatbiq etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, dialektologik matnlarni o‘qish jarayonida ko‘zi ojiz talabalarning ehtiyojlari turlichadir. NAT tizimida matematik yoki adabiy matnlar foydalanuvchining tajribasiga ko‘ra (boshlang‘ich yoki professional) filtrlangani kabi, "Brayl umid" loyihasida ham dialektal transkripsiyani bosqichma-bosqich joriy etish taklif etiladi. Masalan, boshlang‘ich darajada talabalar faqat asosiy fonetik o‘zgarishlarni bildiruvchi "Lenis" yoki "Asper" belgilarini o‘zlashtirsa, yuqori bosqichlarda "Konvergensiya", "O‘tish hodisasi" va "Emfatik cho‘ziqlik" kabi murakkab parametrlarni tahlil qilishga o‘tadilar. Bu usul o‘quvchini ortiqcha kognitiv yuklamadan himoya qiladi va diakritik belgilarni mantiqiy izchillikda qabul qilishga yordam beradi.

Biroq, Brayl transkripsiyasidagi eng katta to‘siqlardan biri — inklyuziv ta’lim jarayonida ko‘zi ojiz o‘quvchilarga dars berayotgan pedagoglarning Brayl yozuvidan yetarlicha xabardor emasligidir. Xalqaro tajriba shuni isbotlaydiki, o‘qituvchilarning Braylni o‘rgatish ko‘nikmasiga ega emasligi hatto eng mukammal transkripsiya dasturlari samaradorligini ham pasaytiradi. Shu sababli, tadqiqotimiz doirasida ishlab chiqilgan "Brayl umid" tizimi faqatgina talabalarga emas, balki pedagoglarga ham yo‘naltirilgan. Tizimning "qoidalarga asoslangan" (rule-based control) tabiati, o‘qituvchiga har bir transkripsion belgining (masalan, Orday shevasidagi unlilar o‘zgarishini bildiruvchi 5, 6-nuqtalar) vazifasini maxsus metodik qo‘llanmalar orqali tushuntirish imkonini beradi.[3]

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida ishlab chiqilgan "Brayl umid" transkripsion belgilar tizimi xalqaro metodologik standartlarga, xususan, Fransiyaning "NAT Braille" (Nouvelle Application de Transcription) loyihasi prinsiplariga tayanadi. "NAT Braille" tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ideal transkripsiya vositasi lug‘atlarga emas, balki qat’iy qoidalarga (rule-based) asoslanishi va foydalanuvchining ko‘nikmalariga qarab modullarga bo‘linishi lozim.[4]

"Brayl umid" belgilarining samaradorligini tekshirish maqsadida Orday shevasi matnlari asosida o‘tkazilgan eksperimentlar kutilgan natijalarni berdi. Talabalar bilan o‘tkazilgan fokus-guruh suhbatlarida an’anaviy brayl matnida uchraydigan "taktil charchoq" va "dekodlashdagi noaniqliklar" muammosi yangi tizim orqali hal etilgani ma’lum bo‘ldi. Miqdoriy tahlillarga ko‘ra, talabalarning dialektologik matnlarni o‘qish tezligi 40 foizga oshgan bo‘lsa, shevaviy birliklarni aniqlashdagi xatoliklar soni 80 foizga kamaydi. Ayniqsa, "Taqqoslash" (1, 6-nuqtalar) va "Parallel" (3, 6-nuqtalar) belgilarining joriy etilishi ko‘zi ojiz

3 Bono M. et al. Tactile Japanese Sign Language and Finger Braille:: An Example of Data Collection for Minority Languages in Japan //Proceedings of the 2018 LREC Conference. – 2018.

4 Mascret B., Mille A. Supporting the learning process–more than a Braille transcription //11th European Conference for the Advancement of Assistive Technology, AAATE. – 2011.

talabalarga o‘zbek va qirg‘iz tillari ekvivalentlarini real vaqt rejimida qiyoslash imkonini berdi. Bu esa xalqaro tiflopsixologiyada R. Klatzky va S. Millar tomonidan ilgari surilgan "Haptik obrazning yaxlitligi" nazariyasini amalda tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, transkripsion jarayonni parametrlashtirish va uni foydalanuvchi profiliga moslashtirish — inklyuziv tilshunoslikning ustuvor yo‘nalishidir. O‘zbek tili shevalari kabi murakkab lisoniy ob’ektlarni o‘rganishda Brayl tizimini moslashuvchan (adaptive) qilish, maxsus ehtiyojli talabalarni ilmiy tadqiqotlarga to‘laqonli jalb etishning asosiy omilidir. Bu esa, o‘z navbatida, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi axborot almashinuvini ta’minlab, brayl yozuvini o‘rganishni shunchaki texnik ko‘nikma emas, balki tilshunoslikning fundamental tahlil quroliga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Brayl_yozuvi#

2. Ashirboyev S. Areal lingvistika, 2023;

3. Bono M. et al. Tactile Japanese Sign Language and Finger Braille:: An Example of Data Collection for Minority Languages in Japan //Proceedings of the 2018 LREC Conference. – 2018.

4. Mascret B., Mille A. Supporting the learning process–more than a Braille transcription //11th European Conference for the Advancement of Assostive Technology, AAATE. – 2011.